

AUG. ANNIST *HR.*

**A. H. TAMMSAARE
KUI KULTUURIKRIITIK
JA INTELLEKTUALISMI AGOONIA**

KIRJASTUS „AKADEEMIA“, TARTUS

1938

ERITRÜKK AJAKIRJAST „AKADEEMIA“

E. K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1938.

Biblioteka
Universitatis
Tartuensis
1998.0416
31834

TAMMSAARE KUI KULTUURIKRIITIK JA INTELEKTUALISMI AGOONIA

1.

Täna *) 60. aastasesst Tammsaarest võib kõnelda mitte ainult kui meie elu ja hinge parimast kujutajast, vaid ka kui iseseisvast mõtlejast, kui meie kõige silmapaistvamast kirjanik-filosoofist. Nii tähtis osa on kõigis ta teostes just juurdlusel, mitte ainult elu väliskülje kujutusel, ka mitte ainult ta tundetooni otsimisel ja isikliku tundemaailma väljendusel, vaid elu sügavama mõtte otsimisel, selle olemuslikkude jõudude ja seaduste selgitamisel, õige elusuhtumise leidmisel. Sest ta on mõistnud, et alles see, alles õige mõtte on, mis teeb täisväärtuslikuks niihästi elu enda kui ka seda kujutava kirjanduse. Ta on mõistnud, et suur ja eluvajalik on ainult see kirjandus, mis ei näita ainult elu välispalet, mida näeb igaüks isegi, vaid mis näitab ka seda läbi, näitab selle välispinna ja detailide taga voogavat tüüpilist ja igavest elu, olulist elu, neid elu suuri ja raskeid põhiprobleeme, millega endas võitleme ka meie kõik, ja mille aja- ning isikupärast kujutust ning lahendust me kõik vajame ja ootame — ka kirjanduselt. Eriti nende elu psühholoogilis-filosoofiliste sügavuste tõdede näitamine ongi, mis koos meisterliku kujutusoskusega on Tammsaare teosed tõstnud nii kõrgele tasemele. See on see, mille läbi ta omal ajal vähenõudlikuks ja tühiseks peetud külaarealismigi on süvendand üldinimliku väärtusega kõrgeks kunstiks.

Millised on siis need Tammsaare põhiprobleemid, milline nende esinemine ja areng, milline ta pakutav elutarkus?

Tammsaare näib juba sündimiselt olevat disponeeritud mõtlejaks ja juurdlejaks, vahest niisama palju kui kujutajaks. Sellest ei kõnele mitte ainult ta sõnastusstiil, kogu ta loomingu laad, vaid isegi näit. ta leptosoomne, tiisikusele kalduv kehaehitus ja käekiri, mis on silmapaistev oma intellektuaalse iseloomuga, nõrga sulevajutuse, puhtuse ja selgusega. Tungipäraseid, sensuaalseid, sensitiivseid elemente ju ei puudu ühelgi sõnakunstnikul, aga tema juures on need võrdlemisi väga tagasihoidlikud. Küllap tuleb teatava sünnipärase tungelu nõrkusega (muidugi võrreldes intellektiga) seletada ka Tammsaare erakordne tagasihoidlus oma isikuga, ta kalduvus üksindusse ja erakluisse. Kuid nähtavasti seletub siit ka ta loomupärane skepsis ja tuntud pessimism: ta tungieluline dünaamika pole nii tugev, et ta jaksaks kergesti ületada tugeva mõistuse poolt esile kergitet lõpmatuid vastuväiteid ja kahtlusi. Ta on tüüp, keda ei valitse sensuaal- või võimutungid, nagu enamikku inimestest, vad teda juhib olulisena eriti üks tung, üks kirk, ja see on intellekt.

*) Ettekanne on peetud kirjaniku juubeliaktusel „Vanemuises“.

Lektuuralne lahestamiskirg, ehk, teiste sõnadega: tung tõe ja õiguse leidmise järele. Ja seda tõde otsib ta kõikjal, endas ja oma ümbruses, ühiskonnas ja looduses, kõigepealt aga eetikas ja gnoseoloogias, tunnetusfilosoofias, tõe ja õiguse probleemis kui niisuguses.

On iseloomustav seegi, et ta üliskoolis oma õpinguiks valis just õigusteaduse, mitte filoloogia v. m. s. Ta on sündind õigusfilosoofiks ja õiguspsühholoogiks, õigusliku tõe otsijaks, ta sobib eriti kohtu-uurijaks ja advokaadiks, kuigi ta on liiga skeptik kohtunikuks.

Jah, kui just skepsis ja kahtlemine öeldakse olevat see eriomadus, mis alles sünnitabki filosoofia, siis on Tammsaare filosoof ka oma juurdlemise laadilt. Ta mõtlemise tulemused pole enamasti kaugeltki positiivsed või selged. Pigem võime ütelda: Tammsaare looming, see on otse klassilise sügavuse ja mitmekülgsusega antud tõestus sellest, et „puhas mõistus“ sellisena ei jaksagi tabada ka tegeliku elu „asja isendas“, täit tõe ja õigust, veel vähem seda teostada elus. Selle poolest liitub ka Tammsaare kui mõtleja kogu selle suure ja pika nüüdisaegse mõtteliikumisega, mida võib nimetada intellektualismi kriisiks kõigil aladel. Selle esimest järku võime tähistada juba 19. sajandi alguse romantikaga, selle uut teravnemist tähistavad aga sajandi lõpu poole tõusnud uusromantilised, müstilised, intuivistlikud jt. voolud. Ja nii seda on jätkund Dostojevski irratsionalismist, Nietzsche tungide imperialismist, Bergsoni intuiivismist, Hamsumist j. t. psühhoanalüüsini, kriisiteoloogiani, A. Gide'ini ja Pirandelloni, Lawrence'ini, Sillanpääni ja Raudsepäni, fašismi „röömsa röövli“ kultuseni ja rahvusotsialismi „süsteemaatilise elulihtsususeni“ — igaühes avaldudes muidugi eri viisil.

Sellelt euroopaliselt perspektiivilt vaadatuna on Tammsaaregi mõtlejana selle suure kriisi filosoof — ja temagi peaprobleem on meie puhta mõistuse (ja sellele ehitet individualistlik-egoistliku, lõpuks ka hedonistliku kultuuri) puudulikkuse probleem. Ta pole seda muidugi mitte ainult mingi moevoolu mõjul, vaid sügava isikliku vajaduse aetult. Ta näeb selle probleemi aktuaalsust oma ümbruses ja, sündind intellektualistina, tunneb nähtavasti seda valusana ja peagu ületamatuna ka endas.

Aga ta ei peatu selle juures ometi ainult ahastuses ja täielikus pessimismis, nagu on vahel arvatud. Vaid ta leiab ometi ka teid, kuigi mitte just selgeks edasipääsuks, siis vähemalt edasielamiseks kultuurinimesena. Ta ei nõua ega luba tagasiminekut loomloodusesse või autoritaarsesse keskaega, nagu nüüd nii paljud. Ta näeb küll puhta intellekti piiratust, aga ta ei mõista hukka tõdeotsivat vaimu kui niisugust, nagu nüüdisaegsed tasalülitajad läänes ja idas. Kõigest hoolimata jätkub tal julgust ütelda (Olion 1931, nr. 7/8): „Mitte vaimu liigsus, vaid pigem tema nõrkus, vähesus on inimsoo õnnetus, nii meil kui mujal.“ Ta ainult näeb ja näitab, kui palju sel vaimul on võita raskusi, et ta oleks nii hästi tõeline kui ka elujõuline vaim.

Ent vaatame selle elufilosoofia kujunemist ligemalt.

Tammsaare esimesed, osalt koolipõlves kirjutet jutustused „Kaks paari ja üksainus“, „Vanad ja noored“ on, nagu teada, nii objektiivselt maalitud väliselu pildid, et nende puhul esmalt üldse raske on leida autoripoolset seisukohta. Aga viimasele ongi eriti iseloomulik just see äärmise objektiivsuse püüd, mis tahab ainult v a a d e l d a, inimelu ja looduse ühtlasi ja ühesugusena. See objektiivsus ligineb juba nagu resignatsioonile: s e l l e l noorel mehel pole nagu elu suhtes enam mingeid nooruslikke illusioone, ta näeb läbi kogu ta väiksuse ja piiratuse. Tal pole isegi selle elu hädade ja viletsuste üle kaebamise paatost, mis võiks tunduda romantilisena ja tarbetuna.

Tegelikult need väliselu pildid pole ometi mitte juhuslikud või mõtetud, vaid nad on valitud väljendama just e l u juhuslikkust, sageli otse mõttetut võitlust ja viletsust. Muidugi selle võitluse taustaks on sotsiaalsed olud ja selle viletsuse üheks põhjuseks nende ülekohtus, loodusegi karmus jne. Aga mitte ühiskondlikule võitlusele pole pandud autori poolt pearõhk, ta näeb seda, aga ei tee sellest oma uudset peaprobleemi, nagu V i l d e ja teised „kriitilised realistid“.

Teatava suurema erandi sellest moodustab ainult jutustus „R a h a a u k“, lõikav sotsiaalse ülekohtu kujutus, mille lõpus esimest korda esineb sõnastatult ka tõe ja õiguse nõudmine. Punasel aastal mässajana surnuks pekstud peategelase viimse karjatuse kohta ütleb autor: „Karjatav heal näis ümbritsevast loodusest tõe, õigust ja troosti otsima, kuid igal pool pani ta ainult võitlemist elu eest tähele.“ Jah muidugi, Tammsaare tunneb liiga hästi loodust ja elu, et seda romantiliselt idealiseerida. Kõikjal valitseb võitlus, nii looduses kui ühiskonnas. Valmis tõe ja õigust ei leidu kuskil. Kuid juba iseseisvast talunikukihist tõusnud ja juba peamiselt selle talunikuklassi ideoloogiat, selle individualismi ja — selle moraali kajastav Tammsaare juhib oma tähelepanu siiski s e l l e s talunikumiljões kõige olulisemale võitlusele: võitlusele loodusega ja, veel enam, võitlusele i s e e n e s e g a, inimese enda saamatuse, kurjuse ja r u m a l u s e g a, kõigepealt rumalusega.

Muidugi, mõisnik kurnab talunikku ja veel enam moonakat, jah, ta laseb peksta surnuks iga iseteadlikuma õigusenõudja. Kuid veelgi tähtsamal kohal on „Rahaauguski“ masside eneste rumalus, usuhullustus, mõttetu rahaaugu kaevamine, üksteise petmine.

Looduski on karm, mitte ainult väliselt, vaid ka inimestes enestes, looduse karm seadus on, et vanad peavad taganema noorte eest, kuigi nad seda ei tahaks jne. Aga raskem kui kõik see on inimeste eneste r u m a l u s, nende aru armetu heitlemine „tõe ja õiguse“ pärast, mida nad ei jaksa tabada, vaid kogu aja ise on oma tungide ja tunnete mängupallid.

S i i n on nende juftude pearõhk, peaidee ja peamine uudus: näidata kuidas valdav hulk elu viletsusest on tingitud inimeste eneste r u m a l a s t, mõttetu st võitlusest üksteise vastu. See kõlab väliselt vaadates ju otsekui paradoks: „Vanades ja noortes“ algab suurem tüli vanemate ja laste vahel väliselt just sellest, et noored tahavad h o i d a oma vanemaid liigest tööst, et neil kergem oleks. Aga see just kibes-

tab vanu, kuna see tuletab meele nende algavat nõrkust ja äraminekut. Ja sellest üsna tühisest asjast on küllalt, et järk-järgult areneks otse vapustav kurbmäng. Alguses on ju needki vanad küll nõus taipama looduse suurt seadust, et vanad peavad teed andma nooremaile. Mitte aga enam nüüd, kui tungipärane kibedus on kord mürgitand vahekorra. Üks halb sõna kutsub välja teise, üks etteheide ja kahtlustus segab usaldust ka edaspidi, juhuslik pahameel kasvab püsivaks kiusuks, umbusklikuks vimmaks, tapvaks kahjurõomuks, hävitavaks vihaks. Mis sellest, et kiusakad vanad nii järk-järgult lõikavad läbi ka kogu enda elupuu, pikkamisi välja suretades oma tütre mehe, lapselaste isa, talu peamise töötajaja! Nad ei taipagi ise, kuivõrra süüdi nad on, nad pigem peavad kogu aeg endid väimehe ülekohtu all kannatajajaks! See on meie talupoeglikus miljöös nii tüüpiline argipäeva-kurbmäng — mille eriti masendavaks teeb just ta pikalikus, ta väiklus, ta mõttetus, see et kumbki pool arvab ennast võitlevat tõe ja õiguse eest, tegelikult aga hävitetakse vaid nii teist kui ka ennast.

„Kaks paari ja üksainus“ on kõigepäält detailfilm niisamasugusest, aga veelgi väiklasemast, veelgi argipäevasemast, veelgi rumalamast kiuslemisest, ärplemisest, sõimlemisest, peksmisest — vanemad teiste vanematega, vanemad omavahel, vanemad lastega, lapsed vanematega, lapsed omavahel . . . Teise autori kätes oleks sellest moonamajast kujunend otse mingi tõsielulise põrgu kujutus, pateetiline oma süüdistuses vastu mõisnikku, vastu ühiskonda — või ka vastu elu üldse. Mitte nii Tammsaarel: ta näeb nii hästi seda tõsielu, ta näeb, et suurim häda on siingi inimestel endil. Ja ta ei taha liialdada ka selle viletsuse ja kannatuse kujutusega. Ta näeb juba siingi ka vastasjõudu elu rumalusest ja mujalt johtuvaile kannatustele: ta näeb eriti selliseis tingimuses võimsaid pehmendavaid looduslikke tegureid: kõigege harjumist ja kõigest hoolimata kestvat, võimsat elutungi. Need inimesed on lõppeks ometi veel võrdlemisi rahul oma olukorraga ja igavese tülitsemisega, nad isegi nutavad üksteisest lahkudes. Ja elu bioloogiline Jumal õnnistab eriti neid: lugematult sünnib neile juurde niihästi kirpe kui lapsi . . .

Juba siin siis näeme Tammsaare kriitilise elufilosoofia mõlemat seisukohta: ühelt poolt ta pessimismi tavalise inimõistuse suhtes, mis on nii jõuetu ja pime teda õnne poole juhtima, jah, pessimismi õnne saavutuse suhtes ehk üldse. Kuid teisalt — ta näeb ka iseendast kaunis optimistlikult elu ja ürgset, kuigi julma vitaaleelaani, ta kohanemisjõudu, ta irratsionaalset, võiks ütelda ka paradoksaalset arenemisloogikat, ta igavest jätkuvust. „Vanade ja noorte“ lõpp on eriti iseloomustav sellele „pessimistlikule optimismile“: elu ja viletsus, mõlemad jätkuvad igavesti.

3.

Järgnevaid üliõpilasnovelle iseloomustab kõigepealt uus aine, uus tegevusmiljöö, ja vastavalt sellele ka palju diferentseeritum hingeelu, peamiselt armuelu, suurem teadlikkus oma elu küsimuste käsitlel. Aga ühes sellega muutub ka tõetunnetuse ja intellekti probleem palju isikukohasemaks.

„Pikkade sammud“ — see on jutustus esmalt leidmatust ja hiljem jõuetust tõest: kahest üliõpilasest, kahest sõbrast, kes armastavad sama neidu, ilma et nad teaksid, et see on sama, ega ka seda, keda neiu tõeliselt vastu armastab. Kuid veel enam: neist esimene, Otto, ei tea isegi seda, kas tema ise neidu armastab tõeliselt, või on see ainult kõrvaliste tegurite, armukadeduse ja kaotuse kartusel uuesti üles piitsutat tunne. Ja ta sõber Heinrich on veel halvemas seisundis, kõikudes esmalt teadmatuse ja siis põlguse, himu ja armastuse vahel. Ühtki neist ei päästa nende piinast mõistus, nagu see ei takista ka nende egoistlikke kirgi enneaegselt toimimast. Nähtavasti ongi kogu novelli ideoloogiline mõte — kuigi natuke ebamäärane — näidata intellekti ja selle teooriate jõuetust nooruslike kirgedes ees. Moodsa kultuuri eluviisid ja intellektuaalsed teooriad on neid kirgi aidand küll vabastada, kuid ilma et nad ometi mõistust oleksid õpetand neid kirgi valitsema. Pole ime, et nii tegelikus elus valitsevad siiski ainult kired, nii erootilised kui ka armukadedus-egoistlikud — ja kõik lõpeb viimaks ainult ummikis, äärmises enese jõuetuse ja enda alanduse tundes. Ainult selle häbi ja endaalanduse tunde intensiivsuses tundub juba midagi puhastavat, samuti nagu teise peategelase, Otto traagikoomilises jooksus oma liiga hilja aimatud tõsise armuobjekti järel. Pealkirjaski esile tõstetud „pikkade sammudega“ mõeldakse nähtavasti määratud vahemaad, mis lahutab veel egoistlikest kirgedest juhitud tegelikku isikut ja mõistuslikult üles seatud ideaale, mis käsevad ka naises näha kõigepäält inimest ja loobuda puhtegoistlikust nõudmisest näit. naise esimese armastuse järgi (lk. 101).

Tunne kogu käsitlusest, kuidas need kujud on autorile juba palju lähedasemad, kuidas ta ise kannatab sellesamas kahtluses ja jõuetuses. Kui ta varem võis veel rahulikult üle olles kujutada lihtsas rahvaelus esinevat rumalust, harimatut intellekti abitust, siis siin algab kahtlemine juba mõistuse jõus üldse, ka haritlaste, ka enda juures. Ja sellega liitub juba siin peidetud annus kriitikat kogu moodsa intellektuaalse kultuuri kohta.

„Noortes hingedes“ arendab autor edasi seda eluga kontakti kaotand intellektualismi kujutust, ilma et ta siingi veel kuigi selgelt näitaks või ka ise leiaks sellest väljapääsu. Siin on sel intellektualismil ümber veel ilustavam estetistlik sädelus, mida esindab peategelane Kulno — kõigevam mänglev, mitte midagi tõsiselt võttev peale huvitava näilisuse. Kuid ühtlasi ta ometi põeb elutühjust, piinab ennast ja teisi.

Näib, et ka autor sel ajal läbi elab intellektualismi kriisi, et ta oma isikute vaidlusi kujutades vaidleks nagu endaga, et ta on kaotand nagu usugi uue elukontakti leidmiseks, et temagi püüab rahulduda ainult ilusa näilisusega, tühise sõnaluule liblikaga, mõtte viljatu ilutulestusega, sellest ometi sügavamalt rahuldumata. Ta muutub lüürilisemaks, s. o. isiklikult puudutetumaks kui kunagi varem või hiljem, ta kirjutab laastukogu „Poiss ja liblik“. Näib nagu oleks tal tunne, et elu „tähtis päev“ ka temal on kaotsi minemas, nagu puuduks temalgi küllalt bioloogilist otsustavast oma õnne tabamiseks, nii nagu ta laastu „Tõsi jah“ pea-

tegelasel. Need on jooned, mis taitmatult meenutavad umbes sama ajastu elutunde peakehastajat Feliks Ormussoni. Aga enam kui ükski teine juurdleb Tammsaare ka sel ajal tõe kui niisuguse probleemi kallal. Ja ikka enam hakkab talle selguma, nagu valitseks elus mingi sootu vastupidine loogika kui mõtlemises, nagu peaks mõistuslik tõe end otseselt appa või tappa laskma, et jõuda mingi sügavama, elulisema tõe juurde. „Äraneetud on maa sinu pärast,“ ütles Jumal ühes ta laastus Tõele, keda „kiusatakse taga maal ega tunta taevast“. „Kibuvitsu ja ohakaid peab ta kandma, kuni sa ühes inimesega jälle mullaks saad, kust sa oled võetud. Sest sina oled põrm ja pead jälle põrmuks saama.“

„Aga see, kes Jumala paremal käel istus, ütles temale: „Armastus teeb elavaks. — — — sure [oma] vaenlaste eest, sest surmas on elu.“ Ja nii Tõde surebki. Ja elab siit peale taevast.“

Selles laastus on autor juba enamvähem teadlikult ja selgelt väljendand oma hilisema loomingu ja tõeotsimise peavahendit: püha paradoksi sündi, näilise tõe vabasurma vitaalsema tunnetuse nimel. Sisuliselt tähendab see aga intellektualismi asendumist intuitsivisimiga, võiks ütelda ka — instinkti-usuga, bioloogisimiga. See sügavam „bioloogiline tõe“ avaldub aga sageli paradoksis ja selle võrdkujuks on juba siin naine, naine, kes „ei mõtle, aga ajab mõtlema“, „kes räägib kui laps aga kuulatakse nagu mõttetarka“. Ja selle bioloogilise elu peategur on armastus, see paradoksaalne jõud, mis loob kannatuse ja surma kaudu, mis on ise joovastus ja valu, nukrus ja surm, kuid ühtlasi ometi õnn ja elu („Armastus“).

Selle paradoksaalse tõefilosoofia süvendus ja edasiarendus moodustabki Tammsaare hilisema mõteloingu.

4.

Pärast läbipõetud tiisikust ja selle aja juurdlusi ja pessimismi kajastavat „Varjundeid“ on näit. 1916 kirjutet novell „Kärbes“ elustet juba selgelt uuest bioloogilisest tõetundmisest: elamise kui niisuguse rõõmust. Ühtlasi on siin ta kriitika intellektualismi ja sellest kantud, instinkte lödvendava kultuuri ning variseerlikuks muutuva seltskonna vastu juba üsna teadlik ja terav. Selle sõnastus juba otse kubiseb iroonilisist, mänglevaist torkeist nende vastu (näit. II tr., lk. 51 jj.). Ainult üliõpilased arvavad end veel kõik teadvat, ainult rumalad vaidlevad, aga „tundmuse vastu on iga sõna, iga mõte, iga põhimõtegi võimetu, olgu ta avaldatud vaidluses või jutluses“ (lk. 55). Vaidlus ei selgita, ega lepita, ega liida midagi, vaid ennem segab ja lõhub. „Iga räägitud või kirjutet sõna on ainult võõritimõistmiseks kõige parajam.“ Igavene üksindus on, kuhu suleb järjekindel intellektualism.

Ja teose peategelane, vananev kirjanik Merihein, näikse olevat autorile väga lähedal, kui ta otse tuglasliku lüürikaga igatseb pääseda oma tarduvast mõistlikkusest, saada uuesti kirglikuks, tunda intensiivselt, kas või ainult valu ja igatsust, nautida kas või ka ainult illusiooni. Illusiooni sümboliks ju ongi siin kärbes, see sõbra ja ehk naisegi aseaine. „Valed on eelistatavamadki kui tõesed, sest et nad on huvitavamad ja neist hüppavad tõesed välja“ (lk. 184 j.). Ning peatõde on mehele — naine.

see küllusesarv, kus koos kõik elu aimused, lootused ja oletused (116, 122).

Näeme kuidas Tammsaarel juba siin, juba 1916 esineb umb. sama elu- ja elamusekultus, kultus, mida tunneme harilikult ühenduses „Siuru“ vooluga. Viimast on seletet osalt sõjaaegse rindetaguse psüühhiga ja küllap viimane muutiski ta stiili mõnede ta esindajate juures sensuaalsemaks, rägemaks, sõdurlikumalt robustsemaks. Kuid oluliselt on selle kõige taga ikkagi umb. sama maailmavaatelis-elutundeline areng, mida on vahest kõige filosoofilisemalt väljendand Tammsaare; sama intellektualismi ja estetismi jms. kaudu tõsielust irdund ja nii üldse vaimust pettund hingeelu püüd uuesti liibuda v o i m a l i k u l t i h e d a l t v i t a a l s e e l u g a — ja nimelt võimalikult intensiivse tundeelamuse, sensualismi ja teataval määral ka seksualismi kaudu.

Agaga edaspidises arengus on siiski vaks vahet Tammsaare ja Siuru autorite vahel. Viimaste juures sageli see vitalism viis lihtsalt hedonistlikku illusionismi või sensualismi, või muud teed mööda veel suuremasse kannatusse ja kassiahastusse, millest palju edasi ei aidand ka ebaehtsana tunduv haardumine sotsiaalse eetika külge. Tammsaare vaimne looduselähedus, sensuaalsete ihade väikene areng ja filosoofiline tõearmastus päästab teda selle suuna äärmustest ja juhib enne teisi teatava terve, uue sünteesi teele. Tema juures ei saa uuesti ihaletud kirk ometi mitte ainult naudingu objektiks, vaid ka tõeliseks elu edasikandjaks, nagu ta on looduseski. Tema iginaiseliku ideaal pole hetäär, nagu hedonistidel, vaid siiski kõigepäält e m a. Juba „Kärbsse“ naiselik „küllusesarv“, Tiksi, tiivaripsutab ja siristab ainult niikaua ühe ja teisega, kuni ta on leidnud õ i g e mehe, kellega ta passib ka vitaalselt, kellega nimelt ta v õ i b s a a d a l a p s i. Sama lapsesaamise igatsus on „Juuditis“ tõstet otse peateguriks, paisutet juba ehk natuke usutamatu kireni. Et see tugevate emainstiktidega ülilusnaine tappis oma sigimatu mehe, on arusaadav, võibolla veel ka, et teda hädaohust hoolimata tõmbas Olofernese kui tugeva ja vägeva m e h e poole. Kuid ei tahaks nagu enam hästi uskuda, et ta l a s t tahtes enne veel Oloferneselt hakkab välja tingima ka selle kuningakssaamist. Näib, nagu siin looduslik kirk oleks juba tugevasti rikutud enam intellektuaalsete kaaluftustega, rehkendava, ülepingutet a u a h n u s e g a. Kuid eriti viimasega põhjendabki autor oma kangelanna traagilist lüüasaamist. Üldse on siin autori suhtes tunda bioloogilis-vaistliku elufilosoofia arendust ta kõige paradoksaalsemate konsekventsideni, et saavutada võimalikult tugevat traagilist tundeefekti. See agaga tundub juba nagu hedonistlikult ja haiglaselt ülepingutet. Aimame „Salomet“ ja Oscar Wilde'i, kelle paradoks armastusest, mis p e a b tapma oma armastetu, näib üldse väga meeldind ka Tammsaarele. Kuid selles „kirgede töö“ ülepaaisutuses samuti nagu selle natuke hüsteerilises sõnastuspaatoes — ja sõnapaljuses tundub ehk ka juba algavat saksa ekspressionismigi mõju.

Üldiselt on see sensuaalse ja bioloogilise tõe avastuse periood Tammsaarele väga viljakas. Alles nüüd pääseb ta oma endagi isiku liigest intellektualismist õige sünteesi teele. Eriti pärast seda kui selle teoreetilise instinktikultusega liitub ka ta enda talupoegliku kodumäles-

tuste soojust ning plastilist detailrikkust. „Kõrboja pere-mees“ on juba „Juuditist“ palju eestipärasem ja lihtsam loodusliku instinkt-tõe kehasus. See on lihtne, aga jõuline vaistuelu, mida siin samal ajal kardetakse kui ka imetellakse. See loodusjõuline armastus on julm ja ta kandjaile endile hävitav, aga ta on siiski oluliselt terve. Kord intellektuaalse kultuuri läbi kaotsi läind kontakt eluga on jälle leitud — kuigi ühtlasi nähtud, kuivõrra hävitav ja pime võib olla see arust juhtimatu elu.

5.

Tammsaare oskab hinnata bioloogilise moraali antud tõesid, aga ta ei lasku ainult kire- ja jõukultuse rappa. Just siit sünnivad probleemid, mille lahendusele ta julgeb asuda oma suurromaanis, kus juba pealkirjaski on märgitud kogu ta elu peaprobleem, „tõde ja õigus“. Elu kandvad jõud ning juhtivad seadused on autorile selgund, nüüd on vaja näha ja näidata muile nende ääretult komplitseeritud tegurite koosmõju tegelikus elus. Kuidas sünnivad kokku elu bioloogilised ja vaimsed tegurid, bioloogilised ja eetilised-intellektuaalsed tõesed ja õigused? On selge, et Vargamäe vänged vastased esindavad ühtlasi eetilise-filosoofilisi vastasprintsipe. Andres on ilmselt intellektuaalse kultuuri ja eetika esindaja, kes taotleb teostada oma elu loogilise mõtlemisega, piiblist ning päritud kombusest saadud eetiliste tõekspidamiste järgi. Kuid just selle mõistuslikkuse tõttu ta tardubki kergemini, kalgistub raskes eluvõitluses. Ka temale on tõe pärast „maa neetud“, ta lapsed kipuvad lahkuma liiga karmist kodust. Ja ta enda siseelu on täis kannatust, heitlust ja mässu Jumala vastu, kes laseb maailmas valitseda ülekohtul.

Pearu seevastu — see on oluliselt „bioloogilise eetika“ esindaja, see on looduslik nagu vana Vanapagan, täis kõiki looduslapse kirgi ja kiuse, loodusliku kavaluse kriukaid ja miks ei, seadusparagrahvidestki õpitud knihve. Tema sisetundele on küllalt looduslikust, s. o. tugevama ja kavalama õigusest, teda ei huvita üldse eetiline tõde kui niisugune, kui absoluutset, religioosset kehtivust nõudev tegur.

Nii näib, et pealkirjas märgitud mõisted romaanis nagu oleksid asetet ka üksteise vastu; eetiline südame „tõde“ välise võimu ja seadusparagrahvi läbi saadud „õiguse“ vastu. Ja näib, nagu oleks alguses Andres enam „tõe“, Pearu aga välise „õiguse“ esindaja. Kuid romaani arenedes näeme siiski, kuidas just Andres hakkab ikka enam eemuma sellest südame tõest, muutudes karmiks ja otsides abi ainult välisest õigusest. Pearu seevastu — ja seegi jälle on üks Tammsaare paradoks — tuleb ilmsiks rohkesti südamlikumaidki jooni. Ja kui mõlema elukäik viiendas romaani köites lõpeb, näeme, kuidas Pearu siiski on säilind enam inimlikkust ja vitsalsetki tarkust (oma „vere“ eest hoolitsust) kui oma südames kalgiks ja tardunuks muutund Andreses. Intellektuaalne kultuur viib küll inimese välja looduslikust rumalusest, aga oma intellektualismi tõttu teeb ka ta kalgiks egoistiks, tappes temas ürgsed looduslikud ühistunde ja armastuse võimed — see on peatõde, milleni jõuab autor oma vargamäelaste elu jälgides.

Ja seesama mõttearendus toimub palju kõrgemas kaares ka Indreku elukäigu puhul. Temagi põhivoorus on ta arenend intellektis, ta siiras igatsus üldise, teadlikult tabatava tõe järgi. Aga selles ühtlasi on ta nõrkus, ta kannatuste allikas. Selle tõttu on ta instinktid nõrgad ja ta ise oma elus enamasti passiivne ja tagasihoidlik, kuigi just seetõttu ta allasurufud kired võivad välja pursata tahtmatu roimas. See paneb ta kaotama oma isamaja, usu ja jumala, see paneb teda kahtlema ja kõhk- lema ühiskondlikes ja kultuuri küsimustes, aktiivse parandamispuude asemel, see lõppeks ei lase tal õieti kohelda oma naist, kes talt ootab mitte kõikemõistvat, kuid siiski külma tarkust, vaid tugevat kirge, kas või kiivuskirge, ja seda provotseerida tahtes hukkub ise ning teeb ka Indreku roimariks. Ja jällegi on alles looduslik algsüntees, l i h t n e k e h a - l i k l o o m i n g , „vabatahtlik sunnitöö“ see, milles Indrek otsib ja leiabki lunastust, unustades haavad ja õppides jälle elama loomuliku tõe järgi.

Saatuslikud paradoksid on, mis aitavad siingi autori irratsionaalset põhiideed tõsta esile selgesti: oma kannatava ema tapmine suurema valuvaigistava mürgiannuse andmisega, mida Indrek oma intellektualis- mis pidas nii suureks roimaks, oli kõrgema eetilise tõe seisukohalt ometi õige, samuti nagu ta imettegev vale teise kõite lõpus. Ja isegi ta ohjel- damatu vihaplahvatus ja tulistus naise pihta näis olevat sellele õige, kuna ta pidas seda kiivusroimaks ja niisiis armastusest johtuvaks. Indreku kalk põgenemine selle looduspimedalt armastava naise eest aga tapab ta tõeliselt, niihästi psüühiliselt kui füüsiliselt. Sest armastus on, mis tapab, hääduks on, mis ajab roimadele, tarkus, mis teeb rumalaks.

Umbes samataolisi vähemaid paradokse otse kubiseb Tammsaare romaani sündmustik ja veel enam sõnastus. O. W i l d e'i mõjud võivad selleks olnud olla ehk ainult äratusena, muu kõik järgneb Tammsaare enda kõige olulisemast tõetunnetusest. Enamasti kõigi nende aluseks on teatav p r a g m a a t i l i n e eetilise tõe väärtuse hindamine mitte tema lähtekoha, vaid tagajärgede järgi, eriti aga vitaalse printsiibi, e l u tõelise edu asetus iga hinnangu mõõdupuuks, v a s t u mõistuslikke kõlb- luskonstruksioone nende sageli ebaõigete skeemidega. Paradoksile juhib elu t õ e l i s t e juhtivate tegurite nägemine — ja nimelt tungide elus ning alateadvuses, mitte aru otsustustes ja põhimõtetes (kuigi ei eitata ka nende tähtsust). Nii on loomulik, et Tammsaarel esineb nii palju natuke „põrund“ tegelasi, ja ta kõik targadki tegelased kipuvad kõne- lema vahel sedaviisi ja nii palju, et neid tavalises elus peetakse kergesti põrunuiks: just nii lasevad nad kergemini vaadata oma alateadvusse, s. o. elu tõeliste tegurite toimlusse, peamiselt armu- ja võimutungide taller- maale, kasu-, elamuse- ja imeteldav-olemise ihade rabelusse, millega lii- tub ainult abituid loogilise elutunnetuse katseid.

6.

Kogu Tammsaare stiili üks peavõtteid on: vähendades tavalise kons- ventsionaalse ja intellektuaalse „tõe“ tõrjepidurit, lasta pooleldi alatead- vusest esile paista elu vitaalseid vajadusi ja nende poolt intuiitiivselt tuntud tõesid ka oma ümbruse kohta. Sellest enamasti ka selle para-

doksirikka sõnastuse väline hüpevus ja kergus, enamasti isegi nagu kergemeelsus, väga rohkete „vulgaarsete“ elementide seginemine usundist ja moraalist võetud kõrgete mõistetega. Autor nagu näitaks tege- laste suu asemel otseselt ta ajusid, seal väänlevaid ja igasugu lühiühendustesse takerduvaid ganglion-niidikesi, mida aineti elektriseerivad võimsad tungkeskused. Ta tegelased sagedasti kõnelevad nagu unes — ja mõnelgi korral võime neid sõnatiraade mõistagi kui ainult meile kuuldavaks saanud sisekõnet.

Nagu *Shakespeare'il* jt., nii on ka Tammsaarel seepärast sagedasti just *narr* suurimate tõdede väljendaja. *Narr* — ja *naine*, need mõlemad, kelle intellekt veel küllalt ei jaksa pidurdada nende vitaalsest intuitsioonist pulbitsevaid tundeid. Pearu, see geniaalne vanapagan, on selle narride ja naiste mõtteviisi tüüpilisi ja maatlähedaim algataja. Temale järgneb neid terve rida, mitmesuguses teisesuses ja asendis, enam või vähem intellektuaalse kultuuri poolt täiendat või — rikutud. Peamiselt on nad naised — Miralda, Kirsti, Karin, Tiina jätkavad sama looduselähedast tüüpi, kuid Karinit, osalt ka Miraldat jt. on kultuur juba mürgifand, Tiinat aga ta vaesus, kannatus ja armastus aina kirgastand. Aga meesteski jätkub sama tõdenägevate narride rida Pearust üle Mauruse ja ta poolhullude kaaslaste, III ja IV köite vähem ilmekate targutajate, kuni Pearu pojapojani, päris lollaka Eedini, keda juhivad peagu ainult animaalsed vaistud.

On tähelepandav, kuidas romaani viimses köites on saavutat uus psühholoogiline ja ideoloogiline tõus sellega, et on vastakuti asetet just selle looduslähedase Pearu tüüpi äärmused, selle kõige madalam ja kõige kõrgem ning puhtam esindaja, *Eedi ja Tiina*. Juba kas või see astmestus näitab, et Tammsaare kaugeltki pole mingi tagasi „neljakäpakile“ ihkav romantik või moodsa uniformeeritud või „põrund aru õnnistuse“ idealiseerija. Selgemini kui vahest ükski näeb ta ainult-bioloogilise elu pörgulikkust, just intellekti puudulikkusest johtuvat toorust, kannatust, ja igasugu muid määratuid eksitusi. Mida ta aga näeb *veel* enam, ja mis teda eraldab vanema ja uuema „valgustusaja“ kultuuriihalusest, on tunnetus, et ainult intellektil põhjeneva elu ja kultuuri eksitused võivad olla *veel* suuremad, sest et kogu elule *saatuslikumad*. Ta näeb, et oma individuaalse egoismi ja lühinägelusega *see* kultuur hävitab elu *kestvuse* alused, kas tarretades kõik loovad jõud oma moralismiga või siis raisates nad hetkelises elamustejahis. Ja ta näeb, et teoreetilistest tõekspidamistest hoolimata seetõttu kultuuriga kaasas käib kogu elujõu kidunemine. Niipea kui välised võimalused seda lubavad, haarab inimesi otsekui haigus, nende instinktid segunevad, nad on oma tarkuses lollid kui lõast pääsnud vasikad (V 15). Oma kirgede ja kelmuste tuhnas on varsti kõik pankrotis ja „omadega läbi“. „Ja mis kõige hullem: need kes elavad ja praalivad ausate inimestena, need on need kõige ilgemad, kõige jälgimad. Kes rüüstavad kogu maa, kes pigistavad Vargamäe sunnitöölisegi taskust viimase krossi välja, taovad uhkustades omale vastu õieliaetud rinda ja kisendavad täiest kõrist, et nemad on maailma ja inimeste päästjad.“ (ibid.) Kogu seltskond, kus Karin ja Indrek liiguvad, on nagu purjus tõusikute narripidu. — „Kaua sa nõnda elada saad? Ei kuigi kaua?“

Ei ole antud teist nii põhjalikku ja nii hävitavat otsust meie iseis-vuseaegse pealinna seltskonna kohta. See on kui prohveti hüüdja hääl pidul enne veeuputust. Ja eks midagi veeuputusefaolist tuligi — või õigemini, oli tulemas?

Kuid see pole ainult ühekordne seltskonnakriitika, see on kogu filo-soofia. Mitte meie, vaid autor ise on hiljem oma romaani tõlgitsend kui sümbolpilti kogu elu kohta: mulla tuhnimisega tõusvast, „isikliku õnne“ faotlusega degenereeruvast ja jälle looduselusse põgenevast inimkul-tuurist üldse. „Hukkuvad isikud, terved rahvad, kultuurid, ning jällegi algab inimene uuesti maalapist, uskudes jumalat“ (Meie Tee 1934, nr. 12).

On see pessimistlik „kultuuride bioloogia“ pärit Spenglerilt? Võib-olla, aga erilist tarvidust selle oletuseks pole, sest u m b e s sama-sugust probleemi on meil aruteldud ka juba varem (vrd. juba V. R e i - m a n i artikkel „Kas kultura hävitab?“ Eesti Kultura I). Tammsaare võis selleni jõuda ka omadest järeldest. See on ju nii kokkukõlas tema muu biologismiga, tema käsitlemisega inimesest kui muu loodusega sarna-nevast loodusnähtest.

Kuid just selle biologismi tõttu: kas ongi see mõttekäik tõesti nii pessimistlik? Elu ja kultuuri kõigil astmeil on kannatusi enam kui rõõmu, aga küllap need rõõmud selle eest on väärtuslikumad, et elada ometi nii väga ihatakse. Ka ajutine tagasitulek looduslikusse „mullatuhnimisse“ ei ole iseendast mingi väga erinev mõttetu kannatusperiood, vaid pigem vajalik puhastusjärg, kus kogutakse uusi vitaalseid jõude uueks tõusuks. Ja autor ei ütle kuskil, et see mandumine oleks paratamatu igasuguses kultuuris. On nähtavasti ainult vaja, et see kultuur oleks teissuguse elu-tundega, vähem egoistlik-intellektualistlik kui meie „esimeses vaba-riigis“.

Milline just peaks olema see õige kultuur, selle kohta ei leidu Tammsaarel kuigi selgeid juhiseid. Igatahes on ta küllalt skeptiline ja kriitiline kõigi seniste valmisretseptide suhtes: kant'ilik kohustusmoraal oma intellektualismiga viib tardund karmuseni (Andres!), materialistlik elamus-iha — hedonismini (Karin!), rousseau'lik-romantiline looduslähedus selli-sena on täis julmust ja toorust (Pearu, Eedi!), ja isegi kristliku (dostojevskilise) armastuse, häduse ja endaohverduse tagajärjed võivad olla just vastupidised soovitud, äratades ümbruses seda rohkem saamahimusi (Tiina!). Tõe tundmine sellisenagi on nii paljude kannatuste ja nõrkuste põhjus, nii sageli on just vale palju loovam ja pime usk õndsakstege-vam . . . jne. Näib, nagu oleks ekslikena paljastet kõik senised kõlblus-teooriad, moraalikoodeksid, maailmaparanduspüüded.

Jääb üle nähtavasti ainult mingi pragmaatiline intuiitivism, bioloogi-lis-sotsiaalse arukuse toonitus, mis igal üksikjuhul peab taipama õige suhtumise. Mitte intellektuaalsed teooriad, mitte sentimentaalsed liial-dused, vaid talupoeglikult t e r v e kultuuritahe, niihästi bioloogiliselt elu põhiseadustega kontaktis püsimine kui ka vaimselt enda ja teiste olu-korda parandav ja loov t ö ö — nii umbes võiksime mõista „Tõe ja õiguse“ positiivseid elusihte. See pole pessimistlik ega optimistlik, materialistlik ega idealistlik, intellektualistlik ega vitalistlik — ta on oma-pärane süntees neist kõigist. Just sellisena kajastab ta kuidagi väga tüü-piliselt looduslähedase põhjamaise talupojarahva tervelt arukat maailma-

suhtumist, kainei teooriate ja liialduste põlgust, natuke karmi, umbusklikku, jonnakat, natuke resigneerund, kuid oluliselt siiski elurõõmsat tööarmastust. Ja võib-olla on see eriti viimaks mainitud omaduste tõttu ka kõige „eestilisem“ elutarkuse vorm, nagu need kujud ise senises eesti kirjanduses kõige sügavamalt on taband meie talupoeglikku hinge.

Jah, „Tõe ja õiguse“ ei ole nii päris pessimistlik teos, nagu seda vahel on arvatud — ta ainult juhib võimalikult elu kõigi raskuste tundmiseni, et nii seda elu paremini elada. Veel ekslikum on väide, nagu tähendaks ta lõpp romantilist põgenemist primitiivi, nagu omaaegses reaktsioonilises romantikas. Ei, Indrek põgeneb Vargamäele ainult ajutiselt, otsima oma hingelist tervist ja tasakaalu. Selle leides lahkub ta jälle sinna, kuhu kutsuvad teda tema võimed. Aga pandagu tähele, ta saatjaks ja elukaaslaseks on nüüd juba Tiina, see Tammsaare puhtaimalt väljaarendet vitaalne madonna-tüüp, see looduslikust naisest ja emahäädusest nagu välja abstraheritud puhas häädus, kelle taevas ise ainult katseks maale saatnud (V 181). Ja kuigi see häädus nii puhtana (ja mõistuselt natuke naiivina) külvab temale ebasobivasse ümbrusse aina kannatusi, sobib see nähtavasti ainsana lunastama Indreku tarduma kippuvat vaimu. Seetõttu on selle paari ühine Vargamäelt minek romaani lõpul veel enam sümboolne kui Andrese ja Krõõda sinna tulek romaani alguses. See lahkujate paar nagu oleks: juba kirkastet mehelik mõistus ja naiselik hing, küll alati üksteisega polaarses vastuolus, kuid nii ometi üksteist täiendades ja juhtides.

7.

Juhtida ja kasvatada, uut sünteetilisemat kultuuri luua — eriti looduslähedasest, lihtsast tööliselust hoovava naiselik-vitaalse hinge ja tööeetose toonitamise, see moodustab nüüd ka Tammsaare järgmiste teoste põhidünaamika. „Elu ja armastus“ on kõigepealt selline „moralistlik“ kasvatusromaan, kuigi selle vahendiks on meie praeguse väärtuskasvatuse ja väärtuskultuuri paljastus, veelgi põhjalikum kui „Tõe ja õiguse“ IV köide. Seal demonstreeris intellektualistlik-hedonistliku kultuuri pankrotti naine, siis oma olemuselt siiski vitsaalsem, kuigi passiivsemana kergemini mürgiteta sugupool. Siin alles näeme selle arengusuuna tüüpilist sugu, tüüpilist härrasasendit, tüüpilist viljatut, sigimatult nauditavat intellekti, tüüpilist nimegi. Sest kas pole just paljuvõõristet Ikka oma abstraktsuses väga iseloomustav tolle mehe elukaugele intellektuaalsusele? Kuid veel enam on Karini kui kultuuri-rikutud hedonisti tüüp süvendet ta tõusutet siinses vanapoisil sellega, et see siin on ise enam-vähem teadlik oma hedonismi traagikas. Ta on kindlasti tehtud palju intelligentsemaks ja sümpaatsemaks kui sellised elumehetüübid tavaliselt, ta on nii avameelne, arusaav, heagi — kuid just nii näeme kõige selgemini ta põhilise eluhoiaku saatuslikku valet ja eksitust. Oma mõistuslikus armastuste- ja elamustenäljas on ta kaotanud üldse oma võimed tõeliseks armastuseks ja eluks. Ainult raskestianduva rikkumatuslega jaksab noor tüdruk väheseks ajaks elustada ta armumisvõimet (võib-olla selgi puhul enam vallutustahet). Et see kestaks, peab

ta oma tunnete kõditamiseks abiks võtma juba sellegi naise „rikkumise“, näit. teda teadlikult jättes teistele meestele. Kuid et ta intellekt on otse tammsaarelikult kõikenägev ja ka tema eetilise tõe tunnetus erakordne, tunneb ta oma elu tühjust. Nii tahab ta enda tardumisest ja sigimatusest päästa oma siiski ehtsatundeliseks jäävat naist. Ning see õnnestub tal üle ootuste — kui ta, saades tapetud, ometi tunnistab kirjaga end enesetapjaks (selle ligidal ta ju ongi). Selles mehes on intellektualistlikult sensuaalse „tõe ja õiguse“ omamise vürdud ja pahed arendet nii puhtakujuliseks, et teda enamik arvustajaid uskudagi ei tahtnud. Ja tõepoolest, eriti levind tüüp ta ju ei ole — aga just selle tõttu just nii puhtakujulisena on ta Tammsaare üks huvitavamaid. Ja siis tundub, nagu oleks temas midagi nii traagilist joont, mille kaudu teda tunneks nagu olevat õige lähedalt sugulane ka autoriga. Viimase hedonistlikud „salapatud“ küll vist pole niipalju sensuaalsed kui puht-intellektuaalsed. Kuid nagu „elu ja armastuse“ suhtes õiget instinkti võib kaotada neid liiga ägedalt ja targalt otsides, nii ju ka tõe ja õiguse puhul. Ja nii mõneski autori targutuses ja paradokside upepallis tunduks juba kah nagu mingit tõe teisele-kupeldamist, et siis seda intensiivsemalt nautida samaaegselt tema omamist ja ilmaolekut.

„Elus ja armastuses“ on ehk natuke liigagi üles pingutat vitaalse kire tähtsust, kuigi see viib mõrvani, ja lastud loodusehatsat naist nähtavasti üsna kergesti saada ka mõrvari omaks. Romaanis „Ma armastasin sakslast“ on peategelase saatusliku süüna näidatud seda, et tal polnud küllalt kirejulgest õigel ajal oma pruuti ära röövida või muidu kompromiteerida, kuigi sellel oli juba kohvergi pakituna käes (lk. 162). Ja see pruut-paruness peab oma elu ja õnne jätma seepärast, et ta oma intellektuaalset, vanaisale antud töötust pühamak oli pidand kui oma armastust (lk. 266). Ka siin jätkub siis sama instinktide kaitse ning lödven-davate intellektuaalsete eelarvuste hukkamõistmine — ja samuti natuke paradoksaalseks ülepingutat reljeefsuses.

Uus on siin aga meie õigete instinktide loidumise, tüseda loodusvere kidunemise põhjuste kujutus — ja juba palju laiemas ulatuses. Põhjusteks nimelt pole ainult moodsa tõusikkodanluse kultuur oma mõistusliku sensualismiga, vaid põhjused ulatuvad palju kaugemale minevikku. Põhju-seks on juba sajandite jooksul kujunend „eht truu eesti veri“, s. o. teo-orja iseloom, passiivne järgiandmine ja leppimine, mitte enda maksma-panek, vaid mõistuslikul teel õpitud muanemine ja järgiahvimine ülem-seisusele, orja alemuskompleksi ebaehtne ülekompanseerimine, varem ka dakluse, nüüd niisama puhtvälise saksteaustuse, sakstematkimise ja karjerismi teel. Mitte asjata ei kõnelda romaanis nii avaralt just meie kasvatusest, meie intelligentsi vaimsest kujunemisest, eriti ühest konvenditüübist, kus autori ja laia üldsuse arvamise järgi seda kadaklust ja karjerismi eriti on kultiveeritud. Vana parun röömustab: vana balti härraskihi vaim ei sure, sest rahvast eralduvais, ainult üksteisega koos lõbutsevavis ja pummeldavavis konventides kasvab see jälle iseendast. Aga temagi näeb, et see pole siiski ehtne härraskiht, vaid ainult tolle väline järgiahvimine, ilma ka vanule baltlasile omase loomuliku „hingeta ja armastuseta“, ainult „vaimu“, s. o. kalkuleeriva intellekti töö. „Vaim ei

armasta ju, tema arvestab" (lk. 249). Seepärast on ka ta peategelane siiski ebaehtne äbarik, rikutud instinktidega ja katsumistes hukkuv.

See on sügav ja veriseid tõdesid ütlev kriitika meie mentaliteedi väga oluliste puuduste kohta. On loomulik, et ta äratas protestide tormi ja kõige enam sääl, kuhu ta kõige kibedamalt puutus. Üks vähemalt ongi protestides õige: see peategelane ei ole tüüpiline selle üliõpilaskihi kohta, keda esindama ta on pandud. Selleks ta on liiga lähedal autorile, liiga selgelt ennastki kritiseeriv, liiga intelligentne. Kui otsitakse meie korporatsioonide mentaliteedi tüüpilist väljendust, siis on seda Kirsimäe „Puhastustuli“, otsene koopia sellest, nagu tunnustasid ka seda asja väga ligidalt tundjad arvustajad (J. Libe jt.). Kahjuks ei olnud sel toorel ajadokumendil mingit kunstilist väärtust. Ja see maksab nii mõne teisegi toorelt elulähedase ajadokumendi kohta. Tammsaare korporant aga mõjub kõige ilmekamalt just nii „mittetüüpilisena“, „idealiseerituna“, oma nõrkustest peagu teadlikuks tehtuna, umb. niisamuti, nagu eelmises romaanis Ikka. Just nii esindab ta meile oma olulist puudust, vahest meie kõigi puudust, kogu seda rahvusliku alaväärsustunde ja instinktidesegaduse probleemi kõige sügavamalt ja traagilisemalt.

8.

„Elu ja armastus“ ja „Ma armastasin sakslast“ mõlemad esitavad oma peategelastena oluliselt sama „intellektualisti“ tüüpi, nagu ka varasemad Heinrich, Kulno, Merihein, Andres, Indrek jt. Ning ilmselt on just see ka autorile isiklikult väga lähedal, kuigi ta seetõttu ka tema puudusi näeb kõige paremini. Tema vastand, vitaalne „naise ja narri“ tüüp, on mainitud viimases kahes teoses esindet võrdlemisi vähe-narride naiste kujul. Viimaste instinktikiindlust võiks pidada enamasti veel otse eeskujulikuks.

Seda enam on narrid ja paradoksid jälle lahti lastud komöödias „Kuningal on külm“. Jah, see on selline narride ja paradoksaalsete tõdede pillerkaar, et neid nagu enam ei tahakski mõista tõdedena. Või tulebki kogu asja tervikuna pidada ainult ilutsevaks narrimänguks poliitiliselt aktuaalsete torgetega? Vaafame ometi, kas ka siin neid ilutulistusi ei ühenda mõned autori ideoloogilised põhiseisukohad.

Mis tähendab õigupoolest sümbolne asjaolu, et kuningal on külm? Kas ainult moodsate diktaatorite hirmu ja üksiolekutunnet, mis neid paneb end piirama politsei ja sundhääletustega? Seda osalt ehk ka, kuid kindlasti mitte ainult seda. „Kuningal oli juba kangelaspõlves mõnikord külm, nii et pidi magama kahe naise vahel“. Nüüd on tal naise küll, aga ei ühtki, „kes teda soojendaks“. Iseendast tuleb meele härra Ikka, kes samuti ei suutnud enam tunda õiget elamussoojust muist naistest, kui ainult päris loodusvärskest. Ja me mõistame, et see kuningas siin peale muu sümboliseerib ka kogu Euroopa intellektuaalset tsivilisatsiooni, kultuurivõimu, mis kaotand kontakti elava eluga. Seepärast tunneb ta külma ja oma jõudude kadu, hoolimata välisest soojusest, s. o. jõukusest jm. Naabritega on igavene rahukonventsioon alla kirjutet, konventsionaalse moraaliga alla (s. o. alateadvusse) surutud ka kõik ketserlikud prohvetid, paremad „kirjatundjad“ aga hoiavad ise võimu poole

Ainult narri (loe: autori) suust kuuleb see kuningas veel inimlikku sõna — ja see soovitab talle „tapakirvest“, s. o. enesemõrva! Esiialgu lepitakse siiski neitsiliku naise, kes sellise vana puu jaoks olevat samaväärne tapakirvega. Selle naise (s. o. vist umb. veel loodusehõltsa elu- ja elamusjõu vitaalse hinge) leidmist kujutatakse nüüd terves pikas ja liigagi pikas II vaatuses. Näeme, et see mägiküla tüdruk Angela elab juba võrdlemisi „kultuurilises“, aga osalt siiski veel loodusõiguslikus miljöös, ja on püsind neitsilikuna paraja võimaluse puududes, oma kavaleri arguse ja enda auahnuse tõttu, mis ootab imet. Kuigi ema-loodus teda tahaks näita looduslikule karjasele ennem kui steriilsele ja potentsitule kuningale, tõmbab „kultuuri“ võimaluste-rikkus naise elamustejanu kohe oma poole. Ainult oma endise „looduspeigmehe“ Karlo püksid viib tüdruk kaasa linna mälestusena, nagu „Elu ja armastuse“ Irmagi mälestuse oma talupoeglikust leerivennast. Loodus on võimetu ka vägivaldselt takistama elu ja hinge tõttamist kuningale, s. o. tsivilisatsiooni poole, sest viimase käes on ju väline võim. Ja naine-hing oma elamusteihas on valmis tõlgitsema iga vähetavalist sündmust (näit. kahepeaga vasika sündi) kui tõestust, et siiski on võimalik ka ime, s. o. eluseaduste vastaselt saabuv suur õnn.

Selle paljutöötava ime-usu abil paneb aga ka valelik omakasu (Mathias, see tsivilisatsiooni noorteener) nüüd rahva enda järgi jooksuma ja mässama. Intellektuaalsele tõele rajatud senisel tsivilisatsioonil kipub võim kaotsi minema. Ka Karlo, rahva terve instinkt, on usust ja kihutus-tööst peettund ja läheb mässajatega kaasa.

Viimases pildis saabub lahendus: „dünaamilise rahvaliidumise“ juht vangistetakse — kuigi ta seletab, et omal ajal just Angela, see vitaalne hing oma vahendeist-hoolimatu elamusteihaga teda niiviisi petma on kihutand. Nüüd ta soovitab ühes ülempreestriga jt., et rahva järgi ka kuningas ise oma võimu säilitamiseks läheks „vasikausku“, s. o. asuks rahvast petma, määrates tema oma propagandaülemaks. Esiialgu panakse ta siiski vanglasse asja järele mõtlema.

Raskem on lugu Karloga, selle rahva loodusliku eluinstinktiga. Ta tahab „tsivilisatsioonilt“ tagasi kas naist, s. o. hinge ja sigivust, või siis jälle senist vasikat, s. o. usku imesse. Vasika aga on narr ja naine juba tapnud ja kogu kuningakoda ta nahka pannud, usk imesse on praeguse kultuuri juures paratamatult surnud. Ainult rahvamassides võib seda usku veel ülal hoida, aga sellega nõustub Karlo ainult siis, kui ta saab tagasi oma naise. Selle eest ta on valmis minema võllassegi. Ja nüüd sünnib see loov paradoks, mida narr juba alguses on soovitand: et jätta noortele, Karlale ja Angelale, vabadus armastamiseks, kuningas sureb. Kõik sünnib umb. samuti, nagu härra Ikkaga „Elus ja armastuses“ ja Tõega samanimelises laastus. Ja ainult lähtudes umb. nende teoste seisukohalt, omandab mõtte ka kogu see näidendi lõpp, mis teiste „ajaloolisemate“ tõlgitusviiside juures tundub nii imelik, et paljud jälgivad ainult arusaamatuses on õlgu kehitand.

Tõepoolest, ajaloolisi, meie kultuurilisi ja poliitilisi olukordi on ju kajastet kogu näidendis sageli, „vasikausu“ liikumisega on mõeldud muu seas ka vapsismi ja üldse moodsaid fašistlikke liikumisi nende „irrat-

sionaalsusega" ja „20. sajandi müütidega“, mis teadlikult mängivad rahva rumalusel ja saama-tungidel. „Kahepeaga vasika“ usuga võib mõista näit. ka usku „kõva käe“ imettegevasse jõusse. Ja selle „vasikausu“ pooldajate edaspidiselegi saatusele võib leida paralleele meie tõsielus. Aga kogu näidend pole kaugeltki mingi ajaloolise üksiksündmuse allegooria, vaid palju avaram, iseseisev sümboolne muinasjutt, mis oma peajoonetes kajastab palju üldisemat praeguse tsivilisatsiooni kriisi, nii riikide kui ka üksikute elus. Ja temagi peamõte on sama, mis autori muis hilisema aja tõis: näidata, et intellektuaalse tsivilisatsiooni „kuningavõim“ on ainult siis kindel, kui teda aitab mõni naine või napp, s. o. elamuslik, looduspärane instinkt kindel hing ja intuitsioon. Kui tal seda hinge enam pole, teeb ta paremini, kui ta sureb ja tee avab mingi looduslähedasema võimu tõusuks. Milline see uus just peab olema, kes surnud kuninga aujärje pärib, kas petis Mathias, kuninganna koos Karloga või mõni teine, selle jätab autor lahtiseks kui tuleviku küsimuse.

Näidendis täitsa uus on siis peamiselt see, et ta autori kultuurifilosoofiat rakendab enam ühiskondlikul ja poliitilisel alal, ja et ta seda teeb fantastilis-sümboolse näidendi vormis harukordse vaimu- ning paradoksi-rikkusega. Koos näidendi vormiga meenutab see stiil paiguti Raudsepa oma, kuid nagu autoris endas, nii pole selleski nii palju sensuaalset elementi. See ei kisu nii naerma, aga on selle eest sügavamõttelisem, vahel isegi kuni oraaklitaolise tumeduseni.

Ühtlasi tõendab ta veel kord, et Tammsaare maailmavaade küll teoreetiliselt õige „fašistlikult“ pooldab irratsionaalse instinktielu primaati ja tunnustab õndsakstegeva usugi tähtsust, tegelikult aga ometi väga kaugel on mingi tasalülitelt „vasikausu“ pooldamisest või muust „põrund aru õnnistusest“. Tõearmastaja „napp“ ihkab nagu „nainegi“ esimesel võimalusel kultuuri-kuningakotta. Vabatahtlikult ei saa inimaru end pimestada, kuigi ta tunneb mõne tõe valutoovust. Kui vana liberaalne kultuur tõesti peaks surema, on Tammsaare küll teda hoiatav prohvet, aga siiski ta veendunuim kaitsja ning noorendaja.

Nagu öeldud, Tammsaare sotsiaalne kuuluvus ja töömiljöö liidab ka ta elu- ja maailmavaate oluliselt eesti iseseisva talupoja omaga. Nii-sama nagu see talupojaklass on temagi kannatand liberaal-kapitalistliku korra mandumisnähtusist, protesteerind ägedalt moodsate kollektiviseerivate voolude vastu idast või läänest, püüdnud senist korda seesmiselt uuendada ja elustada loodusehtsama hingega, kaldudes vahel otse oma-moodi moralismi. Tema Karlo (nimigi tähendab algselt talupoega) pole aga mitte farmerdud „potipõllumees“, vaid oma enda töö vaevast elav Vargamäe talurahvas, kogu eesti tõtvat talupojarahvas, Eesti ja teiste põhjamaa riikide domineeriv ühiskondlik aines ja ta kultuuri baas. Selle põllundusliku töörahva ideoloog ongi Tammsaare, tema terve instinkti poole ta apelleerib ka kultuuri ummikuis, selle kaudu tahab ta, nagu Indrekut Vargamäel, tervendada kogu meie „kultuurihaiget“ kultuuri, kodanlik-tõusiklikku seltskonda, balti härrasparasitiide vaimust nakatet haritlasi, korrumppeeritud kuningakoja ülemaid ja noornarre. Nii noore rahva kuningas ei t a r v i t s e veel olla külmetav rauk.

*Samalt autorilt
varem ilmunud eritrikkidest on saada
vähesel arvul:*

Vabaduspüha ja vabaduse kriis. (Eritrükk „Akadeemiast“) 1937.

Noorsoo ülesandeist tänapäeva ühiskonnas ja vaimuses. („Kevadik'ust“) 1932.

Elu ja luule põhijõud. („Loomingust“) 1928.

Soome kirjandus Eestis. (Koguteosest „Tervitus lahe tagant“) 1931.

Väärtustunde kriis ja väärtuste põhjenduse probleem. (Koguteosest „Kultuuri ja teaduse teil“) 1932.

F. R. Kreutzwaldi 50-ndal sünnipäeval. („Eesti Kirjandusest“) 1932.

Muinsusromantika osast Eesti arengus. (Kogut. „Raamatu osa Eesti arengus“) 1935.

F. R. Kreutzwaldi „Paari sammokese“ algupära. (Tartu ülikooli „Acta'dest“) 1936.

Ilukirjanduse osa kasvatuses. („Kasvatusest“) 1937.

„Kalevipoja sissejuhatus“ („Liber'saecularis'est“) 1938.

Peale selle on meil odavmüügil A. Anni, O. Looritsa, P. Tarveli, J. Marga, J. Mägiste, J. Sütiste ja H. Talviku koguteos

Dynamis. Mõtteid võitlevast vabariigist.

See on teos, mis juba 1928. a. ennustas meie demokraatia kriisi tulekut ja mille mõtted on praegu niisama edasiijuhtivad kui siis.

*Kirjastus „Akadeemia“
Tartus*